

Світлана Сальнікова

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*

Svitlana Salnikova

*PhD in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology and Social Work,
Lesya Ukrainka Eastern European National University*

Дмитро Миронович

*кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології управління
Донецького державного університету управління*

Dmitry Myronovych

*Candidate in Sociology, Lecturer at Department of sociology of management,
Donetsk State University of Management*

РЕЛІГІЙНА УЧАСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДОСВІД ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН

У статті розглянуто особливості взаємозв'язку між релігією та структурами громадянським суспільства, а саме – яким чином рівень релігійної участі корелює з рівнем громадянської активності у суспільствах з різними релігійними традиціями. Фокусуючи увагу на посткомуністичних країнах, в рамках дослідження відзначається, що розгляд відношень між релігією та громадянським суспільством проблематизується, власне, станом цього суспільства – відсутністю або слабкою розвиненістю громадянських інститутів, низьким рівнем міжособистісної довіри та соціального капіталу, відсутністю мотивації тощо. Поряд із тим, наслідуючи роботам цілої низки західних дослідників, авторами наголошується, що саме участь у релігійних організаціях відіграла важливу роль у формуванні громадянського простору та становленні відповідних інститутів громадянського суспільства в країнах Європи та США.

Ключові слова: релігійна участь, соціальний капітал, релігійний капітал, громадянська активність, громадянське суспільство.

Features of the relationship between religion and civil society – namely, how the level of religious participation correlates with the level of civic activity in societies with dominance of different religious traditions – are considered in the article. The authors note that the consideration of the relationship between religion and civil society in post-communist countries is problematized by state of this society – the absence or underdevelopment of civil institutions, low levels of interpersonal trust and social capital, lack of motivation. According to the traditions of social capital study authors note that exactly membership in religious organizations played an important role in the formation of civic space and formation of institutions of civil society in countries of Europe and the USA.

Keywords: religious participation, social capital, religious capital, civic activity, civil society.

В статье рассмотрены особенности взаимосвязи между религией и структурами гражданского общества, а именно – каким образом уровень религиозной участия коррелирует с уровнем гражданской активности в обществах с

доминированием различных религиозных традиций. Фокусируя внимание на посткоммунистических странах, отмечается, что рассмотрение отношений между религией и гражданским обществом, проблематизируется самым состоянием этого общества – отсутствием или слабой развитостью гражданских институтов, низким уровнем межличностного доверия и социального капитала, отсутствием мотивации. Наряду с тем, исходя из традиций исследования социального капитала, авторами отмечается, что именно участие в религиозных организациях сыграло важную роль в формировании гражданского пространства и становлении соответствующих институтов гражданского общества в ряде стран Европы и США.

Ключевые слова: религиозное участие, социальный капитал, религиозный капитал, гражданская активность, гражданское общество.

Становище релігії та релігійності у сучасних європейських суспільствах кінця ХХ – початку ХХІ століть зазнало фундаментальних зрушень, пов'язаних з цілою низкою факторів, які у сукупності складають дві протилежні, але взаємообумовлені тенденції. З одного боку, це подальша емансипація соціальних практик від релігійної складової та індивідуалізація пошуків сенсів або їх деінституціоналізація, а з іншого – дії, спрямовані на пошуки колективних тотожностей у контексті «повернення» релігії. Перетворення у релігійній сфері не можуть буди ізольованими від зрушень в інших суспільних галузях та повинні розглядатися у більш загальному контексті сучасних соціальних трансформацій.

Релігія продовжує залишатися невід'ємним елементом публічної сфери європейських суспільств, незважаючи на світський характер більшості з них. Процес деприватизації релігії призводить до все більш активного залучення релігійних інституцій до публічного дискурсу, релігійні лідери усе частіше постають моральними авторитетами при розв'язанні суспільно значущих проблем, релігійним організаціям делегується право певного «медіатора» між політичними інститутами та громадянським суспільством. Відзначені тенденції свідчать, що навіть у зразково модерних західних контекстах вплив секуляризації на суспільство є обмеженим.

Деприватизація релігії та її залучення до публічного дискурсу як певних символічних наративів актуалізує більш ґрунтовну проблему – проблему співвідношення «приватного» та «публічного» простору. Власне дискусія, що точиться навколо співвідношення «приватного» та «публічного», торкається декількох аспектів, пов'язаних із конфліктом між індивідуальною свободою та колективними культурними почуттями (claims of culture), визначенням границь між відзначеними сферами, взаємодії державних інститутів, релігій та громадянського суспільства як простору, що не належить ані державі, ані корпоративному світу, та в межах якого віль-

но зустрічаються та змагаються різноманітні символічні системи.

У такому контексті для нас цікавим є взаємозв'язок між релігією та структурами громадянського суспільства, а саме – яким чином рівень релігійної участі корелює з рівнем громадянської активності у суспільствах з різними релігійними традиціями, що можна зазначити як основну мету даного дослідження. Фокусуючи увагу на посткомуністичних країнах, варто зауважити, що розгляд відношень між релігією та громадянським суспільством, проблематизується самим станом цього суспільства – відсутністю, або слабкою розвиненістю громадянських інститутів, низьким рівнем міжособистісної довіри та соціального капіталу, відсутністю мотивації тощо. Поряд із тим, наслідуючи роботам цілої низки західних дослідників, треба відзначити, що саме участь у релігійних організаціях відіграла важливу роль у формуванні громадянського простору та становленні відповідних інститутів громадянського суспільства в країнах Європи та США.

В межах традиції, закладеної Р. Патнемом, основний акцент в статті буде зроблено на особливостях взаємозв'язку релігійної та громадянської участі, тобто залежності між рівнем громадянської активності і членством в релігійних організаціях у суспільствах з переважним домінуванням Православної традиції. Теоретичною рамкою для розгляду відзначених процесів у статті виступає концепція соціального, а також похідна від неї концепція релігійного капіталів.

Концепт соціального капіталу, що отримав в останнє десятиліття широке поширення в різних міждисциплінарних областях, є прикладом вдалої епістемічної інтервенції з боку економічної науки у суспільствознавство. Його використання різними дослідниками часто є позбавленим змістовної конвенційності, оскільки даний концепт не рідко використовується в контексті аналізу різних рівнів соціального життя. Поряд із тим, різнорівневі підходи щодо соціального капіта-

лу швидше взаємодоповнюють один одного, аніж призводять до множинних інтерпретацій. У сучасній соціальній теорії при аналізі властивостей і характеристик соціального капіталу, способів і форм його відтворення увага акцентується на різних аспектах: характері соціальних зв'язків усередині і між окремими соціальними групами, особливостях реципрокності (взаємообміну) в рамках різних мереж підтримки, рівні міжособистісної та інституціональної довіри тощо.

Найбільшу популярність зазначене поняття отримало у трактуванні Дж. Коулмена, згідно із яким соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах; зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми тощо. Соціальний капітал складається з таких елементів, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, які забезпечують умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди. «Соціальний капітал – це здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у певній соціальній мережі або ширшій соціальній структурі. (...) Здатність до накопичення соціального капіталу не є індивідуальною характеристикою особистості, вона є особливістю тієї мережі відносин, яку вибудовує індивід. Таким чином, соціальний капітал – продукт залученості людини до певної соціальної структури» [1, с. 214-215].

Інший американський дослідник Р. Патнем, виходячи з аналізу функціонування релігійних спільнот в Італії, доходить висновку, що висхідним структурним елементом відтворення соціального капіталу постають мережі громадянської активності, що включають групи інтересів, волонтерські організації, громадянські асоціації тощо. «Чим щільнішою є мережа таких осередків, тим більш ймовірним є співробітництво громадян заради взаємної вигоди. (...) Запаси соціального капіталу – довіра, норми, структури – здатні відтворювати один одного. В результаті оформлюється соціальна рівновага, якій властиві високий ступінь кооперації, громадянська залученість, колективний добробут. Всі ці риси визначають громадянське суспільство» [2].

Результатом подальшої імплементації ідей соціального капіталу як сукупності соціальних зв'язків, мереж неформальних практик та культурних норм до релігійної сфери стала концепція релігійного капіталу. Задля розуміння особливостей участі релігійних груп у публічній сфері сучасних суспільств, більш доцільним було би розглядати її на трьох рівнях: рівні держави, рівні політичної системи

та громадянського суспільства. Згідно із цією логікою, концепт «релігійного капіталу» у його взаємозв'язку з особливостями функціонування публічних сфер посткомуністичних суспільств, а також рівнем їх громадянської участі, може бути теоретично концептуалізований крізь призму ієрархічного підходу (макро-, мезо- та мікрорівні).

На інституціональному рівні релігійний капітал може розглядатися як певний символічний ресурс чи «гранд наратив», що виступає джерелом смислів і символів для легітимації певних суспільних практик. Так, у ряді посткомуністичних країн методи включення в публічний дискурс і форми участі в ньому релігійних організацій (на прикладі Православних церков) дають можливість інтерпретувати релігійні практики в категоріях концепції «конвертації символічного капіталу». Конвертація релігійного капіталу в економічній відбувається як у вигляді пропозицій використовувати культурно-символічні ресурси певної релігійної традиції (переважно Православ'я) в стратегіях культурного розвитку, так і менш опосередковано – у вигляді прямої комерціалізації релігійних практик і складання специфічного ринку релігійних послуг.

На рівні організацій та індивідуальних релігійних практик релігійний капітал розглядається як капітал участі та міжособистісної довіри. Як відзначалось вище, Р. Патнем вважав релігійну участь провідним чинником, який має прямий вплив на громадянську активність через створення мереж соціальної підтримки, виховання моральних цінностей, громадянської відповідальності тощо. Ряд досліджень підтвердили тезу щодо важливості ролі релігійної приналежності в стимулюванні громадянської активності та політичної участі.

Існує декілька визначень поняття «релігійний капітал». Л. Іаннаконе визначає його як «сукупність навичок та досвіду, що є характерними для певної релігії, та включають релігійні знання, знайомство з ритуальними практиками і теологічними доктринами, відносини дружби і довіри між членами даної релігійної групи» [3]. Р. Старк і Р. Фінк подають наступне визначення: «релігійний капітал складається зі ступеня оволодіння і рівня залученості¹ (involvement) в ту чи іншу релігійну культуру» [4]. Для найбільш повної участі в певній релігійній групі потрібною

¹ Англ. варіант «involvement» перекладається і використовується у науковому вжитку як залученість або включеність. З метою уникнення понятійної неузгодженості тут і надалі вживатиметься як поняття «залученість».

є наявність емоційної прив'язаності та внутрішнього релігійного досвіду, що міститься в індивідуальній біографії. Разом – рівень залученості, обсяг знань і емоційна прив'язаність – вони стають тими інвестиціями, котрі протягом часу конструюють релігійний капітал. Особливості формування останнього, в свою чергу, дають можливість будувати пояснювальні моделі релігійних активності та участі.

Традиційно відзначається декілька ключових моментів, що впливають на виробництво соціального капіталу. Перш за все, це диференціація між горизонтальними і вертикальними соціальними мережами, головною відмінністю між якими є характер довіри, притаманний цим конфігураціям мереж: у вертикальних мережах необхідну для співпраці довіру вузько сфокусовано на джерелі влади, тоді як у горизонтальних соціальних мережах відносини довіри є реципроцитами, тобто взаємними [5]. Варто зауважити, що саме горизонтальні структури і неформальні мережі володіють більшим потенціалом для відтворення соціального капіталу. Вертикальність владних відносин характерна таким церковним організаційним структурам як Католицизм та Православ'я, тоді як протестантським громадам притаманним є горизонтальний характер зв'язків. Як зазначає Р. Патнем, «номінально подібні групи можуть використовувати різні типи соціальних взаємозв'язків. Наприклад, всі релігійні організації використовують принципи як рівності, так й ієрархії, але при цьому відносини всередині протестантських конгрегацій традиційно вважаються більш горизонтальними, ніж зв'язки в католицькій церкві. Тим не менш, фундаментальний контраст між горизонтальними і вертикальними зв'язками є цілком очевидним» [2, с. 112-113].

В цілому, розглядаючи феномен релігійного капіталу як різновиду соціального, більшість соціологів відзначає, що релігійні організації і в сучасних суспільствах можуть розглядатися як комунікативні мережі, що суттєво впливають на характер громадянської активності [6]. Разом із тим, варто звернути увагу, що наявні дослідження соціального капіталу демонструють відмінності в силі і життєздатності громадянського суспільства в межах різних соціокультурних просторів. Так, як відзначає Р. Інглхарт, дослідження соціального капіталу в посткомуністичних країнах не демонструють наявності статистичної залежності між соціальними мережами довіри, розвитком людського потенціалу, інститутами громадянського суспільства і рівнем релігійної участі [7].

Особливий інтерес в межах статті задля

перевірки відзначених тверджень та гіпотез щодо формування та відтворення соціального і релігійного капіталу мають дані Всесвітнього дослідження цінностей (WVS); враховуючи той факт, що ми можемо користатися базами даних цього проекту лише за певні роки, інші емпіричні показники також братимуться за відповідний період. Основний акцент при цьому робитиметься на посткомуністичних країнах, культурний простір яких формувалася під значним, або навіть вирішальним, впливом православної традиції (згідно із даними WVS 2008 року в Україні до православних себе віднесло 87,5% респондентів, в Росії – 89,7%, Молдові – 94,3%). При цьому слід мати на увазі, що дані міжнародних порівняльних досліджень фіксують переважно формальні показники релігійної або громадянської участі.

У відповідності із теорією соціального капіталу Дж. Коулмена і Р. Патнема, релігійна участь (котра проявляється у регулярних релігійних практиках – відвідуванні служб, молитвах тощо) має безпосередній вплив на:

- членство у відповідних релігійних організаціях, чия діяльність розгортається в просторі громадянського суспільства, і в межах яких ефект релігійної залученості має найбільшу силу;

- належність до більш широкого кола нерелігійних громадських організацій та асоціацій (благодійних, волонтерських, молодіжних, культурних), що сприяють становленню та розвитку громадянської сфери, виступаючи її невід'ємним елементом.

Один із аспектів, який матиме для нас в контексті статті найбільший інтерес, можна окреслити наступним чином – чи здатна Православна церква зіграти таку ж роль, як Католицька в Польщі чи Литві в 1990-х рр., тобто, з одного боку, стати комунікативною мережею, котра відіграла важливу роль в боротьбі з режимом та становленні громадянських інститутів, а з іншого – виступити як ресурс соціального капіталу та національної ідентичності.

Виходячи з визначення релігійного капіталу «як рівня оволодіння і залученості в певну релігійну культуру», основними змінними для його аналізу використовувалися частота відвідування релігійних (церковних) богослужінь, молитов та самодекларація респондентами власної релігійної приналежності² (belonging).

² Аналогічно до попереднього з метою уникнення понятійної неузгодженості тут і надалі англ. варіант «belonging», який перекладається і використовується у науковому житті як належність або приналежність, вживатиметься як поняття «приналежність».

Як зазначалося, особливості релігійних культур в межах різних суспільств обумовлюють відмінності в стилях релігійної участі. Так, у протестантській Естонії ми можемо спостерігати ситуацію, що є характерною для більшості скандинавських країн, котрі відрізняє відносно низький рівень відвідування богослужінь та декларативної релігійності при досить високому рівні членства в релігійних і церковних організаціях [8, с. 171]. Характерною особливістю, що відрізняє посткомуністичні суспільства з домінуванням Православ'я, є досить високий рівень самодекларації конфесійної приналежності при досить низькому рівні релігійного участі у порівнянні з країнами, де домінує Католицизм. До прикладу, згідно з даними ESS (2008) у переважно православних Румунії з 93,4% приналежних до певного віросповідного напрямку чи конфесії лише 17% принаймні один раз на тиждень, окрім особливих випадків, від-

повідно до яких щотижнева участь у службах є обов'язковою. На рівні ж повсякденних практик ця вимога залишається формальною, оскільки саме самоідентифікація займає домінуючу позицію по відношенню до релігійних практик та релігійної участі. Часто самоідентифікація з Православ'ям стає своєрідним знаком приналежності (badges of belonging) і тим символічним (культурним) капіталом, за допомогою якого індивід вбудовує себе в суспільство і культуру, за відсутності реальної релігійної складової [10]. Як відзначає Ж.-П. Віллем на прикладі Франції, навіть якщо індивід не є релігійним практиком, він зберігає певний «культурний католицизм», який засвоюється в процесі соціалізації [11]. Аналогічно можна говорити і про «культурне православ'я». Проте, в будь-якому випадку і в Україні, і в Росії, і в Румунії та Болгарії православна традиція виступає потужним символічним ресурсом, що значною мірою не зале-

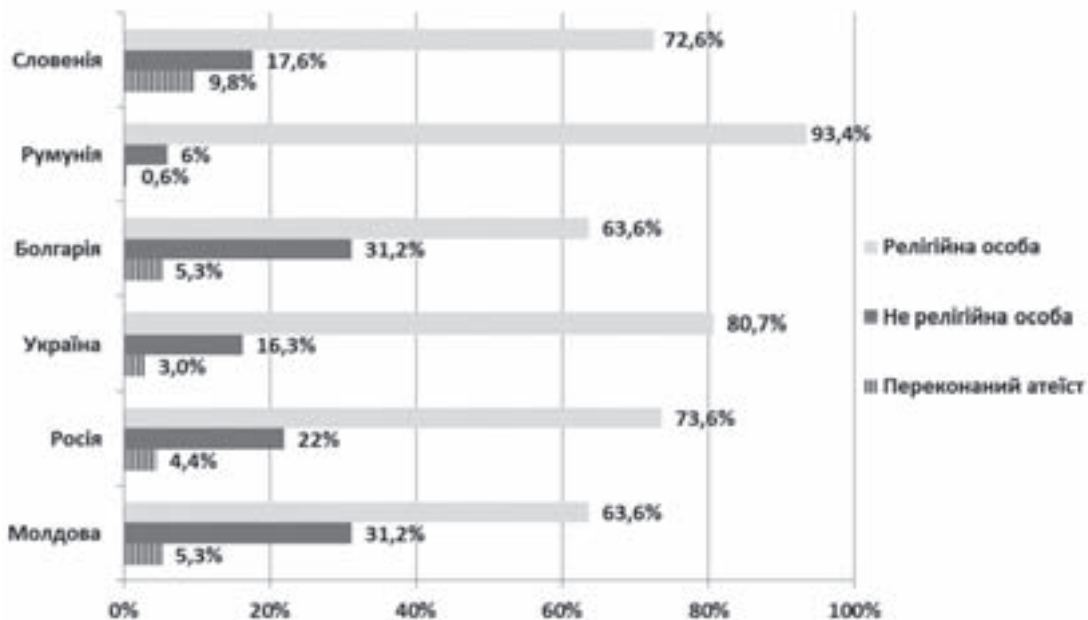

Рис. 1. Рівень декларованої (суб'єктивної) релігійності (WVS, 2005–2008)

відують релігійні служби, Україні – з 74% приналежних лише 15,7% щотижня відвідують релігійні служби, Росії – з 55,5% таких тільки 6,5%, для Болгарії невідповідність іще кардинальніша: 80,7% і 5,7%; тоді як у переважно католицьких країнах ситуація не настільки різке відмінна: для Польщі це 92% і 49,3%, Словенії – 55,6% і 22,1%.

Ця особливість виявляється тісно пов'язаною зі специфікою православної культури. Як зазначає М. Томпк [9], Православ'я відрізняється від західного християнства за цілим рядом аспектів, у тому числі за настановами на відвідування / участь. Причому слід відрізнити «практичні настанови» або «православну практику» від офіційних норм,

жить від регулярних релігійних практик.

Таким чином, ми бачимо значний розрив між показниками самодекларації релігійної приналежності та релігійності (Рис. 1), які є одними із найвищих у Європі, з одного боку, і показниками практичної релігійності, з іншого. І хоча певний розрив між культурною та практичною релігійністю є цілком універсальним і притаманним багатьом суспільствам, українська та російська, а також болгарська, динаміка демонструють це найбільш яскраво.

В даному випадку можна провести певну паралель з тим, що Г. Деві охарактеризувала як «believing without belonging» [12, с. 73-84], однак зі значними зауваженнями щодо тракту-

Таблиця 1

Типологія релігійної залученості (ESS, 2009), %

Країна	Релігійна залученість								Рівень релігійності
	Основні	Модальні	Маргінальні	Культурні	Неоцерковлені		Не релевантні	Немає відповіді	
					1-ше покоління	2-ге покоління			
Росія	13,4	15,3	15,1	29,7	0,4	22,9	3,1	-	53,8
Болгарія	15,3	39,5	14,1	20,5	0,2	10,0	0,3	0,1	79,8
Україна	25,5	26,2	10,4	21,8	0,4	12,3	2,0	1,2	65,5
Румунія	38,0	22,7	27,1	10,2	0,2	0,6	0,4	0,9	92,6
Естонія	7,5	8,4	8,1	44,9	1,3	29,5	0,2	-	26,4
Словенія	23,6	21,2	6,4	24,3	2,4	18,7	2,3	1,0	55,1
Польща	70,0	17,0	2,9	6,2	1,6	2,1	0,1	0,1	92,1
Франція	11,0	14,5	9,0	24,8	10,6	29,7	0,1	0,3	47,1

вання понять віри та участі. Коли йдеться про суб'єктивну релігійність, необхідно враховувати різний ступінь наслідування практикам, а також той соціальний контекст, в залежності від якого інтенсивність релігійності може варіювати. Використовуючи індикатори приналежності до віросповіданням (фактичної і колишньої) і частоти відвідування церкви³ [13, с. 22], які, згідно із Ж. Біллетом [14], є структурно еквівалентними для різних культур, нам вдалося виокремити різні типи релігійної залученості, зокрема, це такі групи як Основні, Модальні, Маргінальні, Культурні, Неоцерковлені. Розподіл між групами демонструє характер релігійності у країні, незалежно від рівня релігійності; при цьому перехід від групи до групи характеризується пониженням традиційної релігійності до повної її індиферентності.

Диференціація рівня релігійності за показником залученості демонструє тенденції, однаково характерні для країн з різними релігійними культурами – Православ'ям, Католицизмом, Протестантизмом. До прикладу, Естонія і Польща різняться не лише відмінними культурами, рівнем релігійності, а й часткою культурно релігійних. Зокрема, в католицькій Польщі, де рівень і церковної участі, і самодекларації релігійності в цілому досить високий, частка культурно релігійних становить лише 6,2%. Подібна ситуація багато в чому обумовлена тією роллю, яку Католицька церква зіграла в процесі становлення Польської державності й досі відіграє у пу-

блічній сфері. Схожа ситуація спостерігається і в Румунії, відмінності полягають лише у тому, що за подібного рівня релігійності, населення цієї країни приблизно однаково розподілилося між трьома релігійними групами (Основні, Модальні, Маргінальні), тоді як поляки концентруються в першій групі – Основні. Це свідчить про те, що релігійність румунів є менш стійкою, і отже, релігійна ситуація є більш динамічною та мінливою. В Естонії в групу Культурних потрапило майже 45% населення, і цей показник цілком прийнятний, якщо врахувати рівень релігійності в країні в цілому (26,4%), а також те, що майже третина населення (29,5%) індиферентна до інституту релігії ось уже друге покоління.

Релігійним маркером в інших посткомуністичних країнах, що представлені в Таблиці 1, користується в середньому чверть населення. Цікавим є також той факт, що в Україні зафіксовано 12,3% неоцерковлених людей у другому поколінні, тоді як в Росії таких майже вдвічі більше (22,9%). Можна припустити, що подібний розподіл обумовлений збереженням процесу релігійної соціалізації в Україні (переважно за рахунок Західних областей) в радянський період, незважаючи на державну політику атеїзації.

Як і у випадку з Румунією, в Росії релігійне населення також рівномірно розподілилося між трьома групами – Основні, Модальні, Маргінальні, – що свідчить про нестійкість релігійного участі тієї половини росіян, котра відносить себе до категорії релігійних. Випадок Франції представлений в таблиці як особливий, в світлі абсолютизації в державі принципу лаїчності (10,6% неоцерковлених в першому поколінні), як емпіричне підтвердження тези Ж.-П. Віллема. Таким чином, емпіричним шляхом вдалося виокремити з

³ Відповідна змінна створена шляхом посилення церковної приналежності елементарним періодичним відвідуванням церкви, при цьому враховувався також тимчасовий аспект рівня релігійної приналежності (згідно зі Р. Старком та Р. Фінком релігійний капітал конструюється протягом певного часу, відповідно, в такому контексті слід розглядати і його складові).

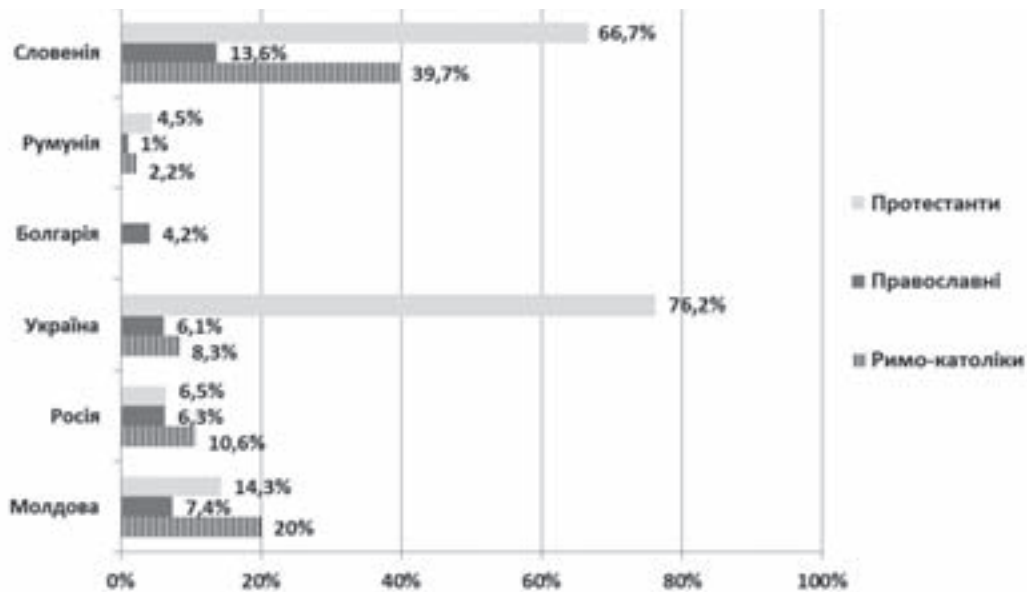

Рис 2. Активні / Неактивні члени церковних чи релігійних організацій / Конфесійна приналежність (WVS, 2005–2008)

релігійного капіталу ту культурну складову, за допомогою якої індивіди вбудовують себе в суспільство і культуру за відсутності власне релігійного змісту.

Розглядаючи дані щодо конфесійної приналежності і членства в релігійних і церковних організаціях, можна констатувати, що у зазначених країнах даний показник є вкрай низьким серед православних віруючих (Рис. 2). На цьому тлі досить високу активність демонструють протестантські церковні організації, де рівень залученості в життя релігійної громади вкрай високий внаслідок більш розгалуженої та гнучкої мережевої структури, а також механізмів та практик рекрутування нових членів. Так, в Україні, де третина офіційно зареєстрованих релігійних організацій (станом на 1 січня 2010 р. – 28,8%) є протестантськими, показник участі в релігійних організаціях та асоціаціях серед тих, хто відвідує церкву кілька разів на тиждень або хоча б раз на тиждень, становить 76,2% серед протестантів проти 6,1% серед православних віруючих (інституційна мережа протестантських організацій відрізняється від православної високою кількістю розгалужених місій, відсутністю поняття «канонічна територія», фіксованим членством та прийняттям віри у свідомому віці). Це частково підтверджує згадану вище тезу щодо диференціації між вертикальними і горизонтальними соціальними мережами, де останні мають відчутно більший потенціал для відтворення та накопичення соціального капіталу.

Як відзначає Р. Інглхарт, аналіз даних WVS дає можливість констатувати наявність позитивної кореляції між частотою регулярного

відвідування церкви та участю в релігійних організаціях та асоціаціях в країнах Західної Європи. Позитивний зв'язок між активним / неактивним членством в релігійних організаціях та частотою відвідування релігійних служб існує також і для розглянутих країн (Болгарія, Молдова, Румунія, Росія, Словенія, Україна). Для всіх країн залежність між вищезгаданими змінними статистично значуща на рівні 0,01, при цьому значення коефіцієнту кореляції становить 0,4 для Словенії та України, 0,3 – для Молдови і Росії, і всього 0,1 – для Болгарії та Румунії (у попередній хвилі дослідження 1995 року ці показники були також значущі, але лише для Болгарії відповідний коефіцієнт становив 0,1, для Росії і Румунії – 0,3, для Словенії, Молдови та України – 0,4). Таким чином, серед тих, хто відвідує церковні служби частіше, ніж раз на тиждень або хоча б раз на тиждень, велика частка членів зазначених організацій. При цьому інтенсивність відвідування церковних служб серед розглянутих країн має низхідний характер з максимумом у католицькій Словенії та мінімальною частотою у православних Болгарії та Румунії.

Разом із тим, в рамках концепції Р. Патнема підкреслюється, що сила і згуртованість громадянського суспільства значним чином обумовлена приналежністю до груп з різних сфер: професійних спілок та благодійних асоціацій, культурних об'єднань та екологічних рухів тощо. Релігійна участь у цьому контексті виконує функцію «з'єднуючого» (bridging) соціального капіталу, в даному випадку гетерогенних груп.

У Таблиці 2 представлені дані щодо членства в різних громадських об'єднаннях у пері-

Таблиця 2

Активне членство в різних громадських асоціаціях і об'єднаннях (WVS, 1995, 2005–2008), %

Країна	Церковні		Благодійні / Волонтерські		Освітні		Спортивні		Політичні	
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
Болгарія	3,1	4,3	1,6	2,1	3,5	2,8	3,8	2,7	5,7	5,1
Польща	–	22,7	–	10,5	–	–	–	13,9	1,1	7,5
Румунія	38,4	9,8	6,4	1,2	9,2	1,8	9,7	2,0	12,0	3,8
Словенія	29,4	28,7	10,6	17,3	8,5	16,6	19,1	29,9	4,7	6,9
Молдова	32,5	32,6	3,9	7,7	9,2	15,3	9,8	14,2	2,9	9,0
Росія	5,6	12,0	1,4	6,0	5,6	10,0	6,2	13,0	1,9	5,0
Україна	9,0	16,9	1,5	5,4	5,0	8,8	4,5	10,4	1,5	6,7

од з 1995 по 2005 рр. Розглянуті країни можна розділити на дві групи. Болгарія, Польща, Румунія і Словенія є членами Євросоюзу, відповідно, можна припустити, що рівень участі в громадських організаціях тут буде вищим, аніж в країнах, які не входять до Євросоюзу – Україні, Росії, Молдові.

В цілому можна відзначити досить низький рівень участі у всіх країнах, за винятком Словенії та Польщі. Відносно позитивна динаміка відзначається лише у церковній участі в Україні (+8%) та Росії (+6%), разом із тим це зростання не впливає на збільшення участі в інших громадських об'єднаннях. Також спостерігається істотне зниження рівня участі за всіма показниками в Румунії. Словенія відрізняється найбільшим прогресом в аспекті формування громадянських інститутів, інші ж країни-члени Євросоюзу не суттєво відрізняються від колишніх пострадянських країн. На прикладі Словенії можна зазначити наступне: зростання участі в громадських

пільствами станом на 2008 рік [15]. У зв'язку із низькими показниками «участі» складно визначити які-небудь істотні взаємозв'язки. Тим не менш, на рівні 0,05 із значеннями, що не перевищують 0,1 після заокруглення, статистично значущою є залежність між частотою відвідування церкви і участю в благодійних організаціях для таких країн як Україна, Молдова, Росія, Словенія (1995). Зберігають і дещо підсилюють свої позиції до 2008 Україна і Словенія. Враховуючи слабкість і нерозвиненість інституту благодійності та волонтерства в Україні, цей статистично зафіксований результат можна вважати перспективою розвитку відповідного громадянського інституту.

Фіксація такого взаємозв'язку наптовхнула на пошук інших його підтверджень. Оскільки відсоток значним чином залежить від абсолютних чисел, зокрема, кількості населення в кожній країні та обсягу вибірок, то тут більш доречними для порівняння будуть показники участі – членства у добровільних організаціях,

Таблиця 3

Показники участі – членства в добровільних організаціях (EVS, WVS*)

Країна	EVS, 1990	EVS, 2000	WVS, 2005	EVS, 2008
Польща	0,60	0,40	0,73	0,23
Україна	0,50**	0,45	0,57	0,30
Болгарія	0,70	0,36	0,18	0,33
Румунія	0,40	0,31	0,12	0,44
Словенія	0,60	0,98	0,76	1,08 (0,9***)
Франція	–	0,63	–	0,74

** дані WVS, 1995

*** без позиції «спортивні та оздоровчі організації»

об'єднаннях за розглянутий період не призвело до зростання церковної участі; воно практично не зазнало відчутних змін.

Таким чином, можна констатувати, що значущих змін в громадянській сфері в Україні, Росії та Молдові не відбулося, рівень участі в цілому залишається вкрай низьким у порівнянні із центрально- та західноєвропейськими су-

спільствами станом на 2008 рік [15]. У зв'язку із низькими показниками «участі» складно визначити які-небудь істотні взаємозв'язки. Тим не менш, на рівні 0,05 із значеннями, що не перевищують 0,1 після заокруглення, статистично значущою є залежність між частотою відвідування церкви і участю в благодійних організаціях для таких країн як Україна, Молдова, Росія, Словенія (1995). Зберігають і дещо підсилюють свої позиції до 2008 Україна і Словенія. Враховуючи слабкість і нерозвиненість інституту благодійності та волонтерства в Україні, цей статистично зафіксований результат можна вважати перспективою розвитку відповідного громадянського інституту.

Фіксація такого взаємозв'язку наптовхнула на пошук інших його підтверджень. Оскільки відсоток значним чином залежить від абсолютних чисел, зокрема, кількості населення в кожній країні та обсягу вибірок, то тут більш доречними для порівняння будуть показники участі – членства у добровільних організаціях,

⁴ Розрахунки індексів з метою їх міжкраїнового порівняння застосовували також Ф. Адам і Д. Подменк [16, с. 40–41].

що практично кожен її громадянин задіяний у будь-якій організації; найбільшою популярністю серед словенів користуються спортивні та оздоровчі організації (20,2%), і навіть «ігнорування» (анулювання позиції при розрахунку індексу) цього виду участі свідчить про найвищу активність цього народу у порівнянні з іншими: практично кожен задіяний у якійсь добровільній організації. Другий – це те, що Україна демонструє не гірші результати, аніж країни, які мають комуністичне минуле, але сьогодні належать до Європейського Союзу; отож, зафіксована раніше перспектива є цілком обґрунтованою.

Ілюстрацією рівня участі в благодійних та волонтерських організаціях в країнах Східної Європи може стати так званий Світовий індекс благодійності (World Giving Index), який конструюється з подальшим оприлюдненням на основі даних опитувань інституту Геллапа⁵.

При формуванні рейтингу як індикатори використовувалися три основні питання щодо практик добровільної допомоги та благодійності, які мали місце в останній місяць: 1) чи жертвували Ви гроші громадським організаціям? 2) чи брали Ви участь у волонтерській діяльності? 3) чи допомагали Ви незнайомим людям, які потребували допомоги? Слід за-

часу на волонтерську діяльність стосувалося політичних і релігійних організацій, зареєстрованих благодійних об'єднань та громадських асоціацій. Внаслідок впорядкування за зниженням значення індексу більшість країн Східної Європи потрапляють в нижню половину рейтингу, що містить 153 позиції.

Цікавою є закономірність, відповідно до якої ті країни пострадянського простору з домінуванням Православ'я, де відзначається найбільш високий рівень самодекларації релігійної приналежності, займають найбільш низькі позиції в загальному рейтингу зі 153 країн (Рис. 3). Так, Словенія знаходиться на 62, Молдова – 100, Білорусь – 106, Росія – 138, Болгарія та Румунія на 141 і 142, Україна – 150 місці. З європейських країн верхні позиції займають Ірландія, Швейцарія і Нідерланди, нижні – Україна та Сербія.

Окреслену ситуацію скоріше можна пояснити низьким рівнем соціальної довіри, аніж домінуючою релігією (Таблиця 4).

Згідно із наведеними даними мешканці України, Молдови, Румунії, Болгарії, Словенії не схильні довіряти будь-яким державним інститутам. При цьому мова йде скоріше про недовіру населення Східної Європи, перш за

Таблиця 4

Рівень інституційної недовіри* (WVS, 2005), сер. бал

Довіра до ...	Україна	Молдова	Румунія	Болгарія	Словенія	Швейцарія	Польща
Церква	2,16	2,05	1,55	2,34	2,79	2,56	2,00
Телебачення	2,50	2,52	2,46	2,26	2,70	2,75	2,63
Преса	2,60	2,70	2,60	2,58	2,82	2,72	2,65
Профспілки	2,75	3,03	2,94	3,15	2,85	2,68	2,87
Міліція	2,86	3,03	2,71	2,46	2,70	2,02	2,56
Судочинство	2,87	2,96	2,91	2,80	2,82	2,12	2,81
Уряд	2,93	2,89	3,00	2,85	2,93	2,27	3,06
Парламент	3,09	2,97	3,17	3,13	3,07	2,43	3,19
Політичні партії	3,17	3,17	3,27	3,19	3,22	2,84	3,34
Благодійні / Волонтерські організації	2,52	2,63	2,53	2,71	2,65	2,26	2,28
Жіночі рухи	2,55	2,70	2,63	2,76	2,67	2,41	2,49
Екологічні рухи	2,58	2,75	2,59	2,72	2,63	2,26	2,40
Європейський Союз	2,65	2,46	2,37	2,37	2,73	2,67	2,61
Громадянські об'єднання	2,64	3,16	2,92	2,73	3,05	2,29	2,99

*5-ти бальна шкала, де 1 – повна довіра, 5 – повна недовіра

значити, що питання про надання грошей або

все, до політичних і владних інститутів, і як наслідок, до громадських організацій, діяльність яких активізувалася з моменту падіння

⁵ <http://www.worldview.gallup.com>

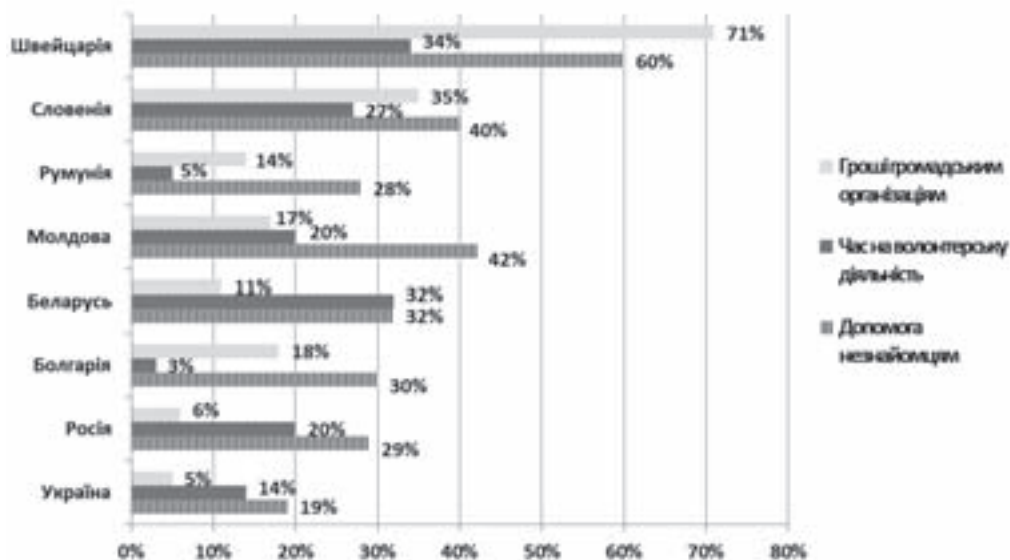

Рис 3. Участь у благодійних та волонтерських організаціях (Джерело: Gallup's WorldView World Poll, 2010: <https://www.cafonline.org/navigation/footer/aboutcaf/publications/2010publications/worldgiving-index.aspx>)

комуністичного режиму, за якого будь-які громадські рухи строго контролювалися владою. Можливо, що відсутністю довіри до відзначених організацій пояснюється і незначна участь в них. Так, найвищий рівень довіри має інститут церкви (йому довіряє 60,8% населення Болгарії, більше 70% – України, Молдови та Польщі, 88,1% – Румунії, і лише 34,3% – Словенії); також на свою активну / неактивну участь у релігійних організаціях вказують 4,3% болгар, 9,8% румунів, 17% українців, 22,7% поляків, 28,7% словенців і 33% молдаван. При цьому коефіцієнт кореляції між довірою до інституту церкви та участю в ньому досить високий – 0,5 для України і 0,4 для Молдови та Словенії – і має статистичну значущість на рівні 0,01. Таким чином, участь в цьому інституті можна пояснити (більш, ніж на 20% = R^2) рівнем довіри до нього у вищезгаданих країнах. У Румунії та Болгарії при досить високому рівні довіри спостерігається низький рівень участі, хоча взаємозв'язок також є статистично значущим (становить 0,2 на рівні 0,01). Цікаво, що в Польщі участь у церковних організаціях не є значно обумовленою рівнем довіри до інституту церкви, – у цьому сенсі Польща є схожою до двох попередніх країн.

Зовсім інша ситуація спостерігається з профспілками, до яких належать в середньому 7% населення Болгарії та Румунії (7,2% і 6,6% відповідно), 13,4% – у Польщі, трохи більше 19% – в Молдові та 20% – в Україні та Словенії. Рівень довіри до цієї організації достатньо низький в усіх країнах. При цьому коефіцієнт кореляції статистично значущий на рівні 0,01 і досить відчутний – 0,3, але зі

знаком мінус, для України і Молдови (для інших країн значення коефіцієнту трохи нижче і становить 0,1–0,2). Це свідчить про те, що члени даної організації не вірять в її можливості, і, скоріше за все, є такими «за звичкою» (як правило, членами профспілки є члени одного і того ж трудового колективу, в котру вступають разом з прийомом на роботу). Така ж, негативна, але незначна кореляція (0,1–0,2) спостерігається у випадку з політичними партіями, екологічними рухами, волонтерськими та благодійними організаціями.

Відсутність довіри до будь-яких громадських організацій та об'єднань безвідносно до напрямку їхньої діяльності (чи то волонтерська, чи то політична – немає значення) пояснює низьку участь в них громадян країн Східної Європи; більш високий рівень довіри має інститут церкви, але цей капітал церква практично не використовує, або ж використовує з метою вельми інструментальною та прагматичною.

Таким чином, виходячи із припущення, що участь в соціальних мережах підтримки, які є похідними від членства в релігійних організаціях, відіграють важливу роль у активізації громадянської та асоціативної участі в цілому, можна констатувати наступне. З одного боку, розглянуті дані зафіксували позитивну кореляцію між релігійною участю і рівнем релігійної залученості та членством в релігійних організаціях. У розглянутих випадках найбільш вираженою ця залежність є в межах протестантського середовища. З іншого боку, у більшості посткомуністичних країн відсутньою є будь-яка статистично значуща залежність між релігійною участю та участю в

нерелігійних громадських організаціях і асоціаціях. Тобто можна стверджувати, що процеси релігійного відродження з інтенсивним церковним будівництвом, розширення мереж як традиційних, так і нетрадиційних релігійних громад протягом першого десятиліття після розпаду СРСР не призвели до суттєвого паралельного росту мережі громадянських об'єднань та організацій і відповідного зростання громадянської активності. Зафіксоване незначне зростання релігійної та церковної участі в Україні, Росії та Молдові не позначилося на приналежності до більш широкого кола нерелігійних громадських організацій та асоціацій. Інститут церкви, який має стабільно високий рівень інституційної довіри, практично ним не користується, залишаючись, на

відміну від країн Західної Європи, пасивним учасником громадянського суспільства. Руїнація, завдана радянською владою релігійній культурі, консерватизм та інертність традиційних релігійних інститутів (переважно Православних), відсутність активної місіонерської діяльності й чітко артикульованої громадянської позиції, небажання вести певний діалог із суспільством не сприяють залученню нових послідовників та активізації релігійної участі. У більшості країнах пострадянського простору (переважно Православних) релігія постає певним символічним ресурсом, часто заполітизованим, та таким, що не має прямого зв'язку як із систематичними релігійними практиками, так і з розбудовою мереж в просторі громадянського суспільства.

Література

1. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий [Электронный ресурс] / Дж. Коулман. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf>.
2. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм. – М. : Ad Marginem, 1996. – 287 с.
3. Iannaccone L. R. Religious Practice: A Human Capital Approach [Electronic resource] / L. R. Iannaccone. – Mode of access : http://csrs.nd.edu/assets/50013/religious_practice_a_human_capital_approach.pdf.
4. Finke R. Spiritual Capital: Definitions, Applications, and New Frontiers [Elektronik resource] / R. Finke. – Mode of access : <http://www.metanexus.net/archive/spiritual-capitalresearchprogram/pdf/finke.pdf>.
5. Fennema M. Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups / M. Fennema, J. Tillie // Connections. – 2001. – Vol. 24(1). – Pp. 26 – 41.
6. Willaime J.-P. Religion in Ultramodernity / J.-P. Willaime // Theorising Religion. Classical and Contemporary Debates. – ed. by James A. Beckford and John Walliss. – Aldershot, Ashgate, 2006. – pp. 77 – 89.
7. Pippa N. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide / N. Pippa, R. Inglehart. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2004. – 348 p.
8. Pollack D. Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings / D. Pollack // Social Compass, 2008. – 55(2). – Pp. 168 – 186.
9. Tomka M. Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? / M. Tomka // Social Compass. – 2006. – 53(2). – Pp. 251 – 265.
10. Borowik I. Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious transformation of Russia, Belarus and Ukraine / I. Borowik // Social Compass. – 2002. – 49(4). – Pp. 497 – 508.
11. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI-го століття / Ж.-П. Віллем. – К. : Дух і Літера, 2006. – 331 с.
12. Davie G. New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective / G. Davie // Social Compass. – 2004. – 51(1). – Pp. 73 – 84.
13. Миронович Д. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы / Д. Миронович, Е. Решетняк, С. Сальнікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2013. – 1(4). – С. 16 – 27.
14. Billiet J. Assessing Cross-National Construct Equivalence in the ESS: The Case of Religious Involvement / J. Billiet, J. Welkenhuysen-Gybels // Paper presented at the European Conference on Quality and Methodology in Official Statistics, Mainz (Germany), 24–26 May 2004.
15. Pichler F. Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe / F. Pichler, C. Wallace // European Sociological Review, 23. – 2007. – Pp. 423 – 435.
16. Адам Ф. Социальный капитал в европейских исследованиях / Ф. Адам, Д. Подменик // Социологические исследования. – 2010. – № 11. – С. 35 – 48.